

महाराष्ट्रातील बंजारा जमातीच्या म्हणींमधील समाजभाषा

डॉ. रमेश जाधव

प्राध्यापक, मराठी विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ. संभाजीनगर

भारतात अनेक जातीपातींची आणि धर्माची माणसं राहतात. प्रत्येकांची भाषा, प्रथापरंपरा आणि संस्कृती विलग आहे. असाच एक वैशिष्ट्यपूर्ण समाज म्हणजे 'गोरमाटी' हा समाज होय. हा समाज भारतातील जवळ-जवळ सर्वच राज्यात वसलेला आहे. तो जरी विभिन्न राज्यात वसलेला असला तरी त्यांची बोलीभाषा व वेशभूषा समसमान असल्याची लक्षात येते. ते ज्या बोलीत संवाद साधतात त्यास ते 'गोरबोली' असे म्हणतात. महाराष्ट्रात हा समाज बंजारा, गोरबंजारा, लमाणी, लभाणी, गोरमाटी आदी नावांनी सुपरिचित आहे. त्यांच्या बोलीला लिपी नसल्यामुळे त्यांनी देवनागरी लिपीचा अंगिकार केलेला आहे. तसेच त्यांच्या बोलीला लिपी नसल्यामुळे त्यांना त्यांचा इतिहास सुद्धा अक्षरबद्ध करता आलेला नाही. हे वास्तव असले तरी मौखिक परंपरने त्यांनी स्वइतिहास हजारोवर्षांपासून जपून ठेवलेला आहे. यालाच आपण 'लोकसाहित्य' असे म्हणतो. इंग्रजीत 'Folklore' असा शब्दप्रयोग मौखिक साहित्यासाठी प्रचलित आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'लोकसाहित्य ही आमच्या संस्कृतीची संपत्ती आहे व तिचं जतन संवर्धन आम्हाला केले पाहिजे. ती तर अत्यंत प्राचीन काळापासून हृदयपूर्वक सांभाळून ठेवलेली मूल्यवान ठेवा आहे.' ज्यास मौखिक साहित्याचे अभ्यासक लोकसाहित्य म्हणतात त्यात लोककथा, लोकगीत, लोकम्हणी, वाक्प्रचार आदींचा समावेश होतो. डॉ. सरोजिनी बाबर यांनी लोकसाहित्याला 'जनलोकांचा सामवेद' असे म्हटले आहे. या ठिकाणी 'गोरमाटी' समाजात प्रचलित असलेल्या गोर केणावट किंवा गोर म्हणींमधून प्रकटणार्या समाजभाषेचा शोध घेण्याचा स्थूलपणे प्रयत्न केला आहे.

गोरमाटी समाजात म्हणींसाठी 'केणावट' असा शब्द रूढ आहे. इंग्रजीत म्हणीं करीता 'PROVERB' असा शब्द वापरतात. हिंदीमध्ये म्हणीं करीता 'लोकोक्ती' किंवा 'कहावत' अस शब्द योजला जातो. याचाच अर्थ म्हण, केणावट, लोकोक्ती कहावत, PROVERB हे वेगवेगळ्या भाषेतील समानार्थी शब्द आहेत असे लक्षात येते. म्हणींच्या संदर्भात अलेक्झांडर क्राप म्हणतात, "अगदी

मार्मिकपणे व मोजक्या शब्दांत मोठे सत्य सांगणारे वचन म्हणजे म्हण होय. तर अँरिस्टॉटल यांच्या मते "Proverbs are remarks which on account of their shortness and correctness have been saved out of the wreck and ruins of ancient philosophy." डॉ. म. सु. पगारे यांच्या मते, "म्हण म्हणजे निव्वळ वाच्यार्थाने म्हणणे नव्हे तर विशिष्ट प्रकारचा अर्थ रूढ करण्याची सत्यान्वेषी प्रक्रिया होय." उपरोक्त अभ्यासकांच्या म्हणींच्या व्याख्यांवरून म्हण ही संकल्पना काही प्रमाणात स्पष्ट होण्यास मदत होते. म्हणींना 'Peoples Voice' असेही संबोधल्या जाते. याचाच अर्थ मराठी म्हणीं वा गोरकेणावट म्हणजे लोकमानसाने कित्येक वर्षांपासून आत्मसात केलेली लोकोक्ती होय असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. म्हणीं किंवा गोरकेणावट ह्या अनुभवाच्या खाणी असून त्या वाङ्मयाचा खूप मोठा ठेवा आहेत. म्हण या शब्दाच्या उत्पत्ती संदर्भात लेखकद्वय नीलकंठ नवरे व यशवंत केळकर लिहितात, "म्हण हा शब्द संस्कृत भण (बोलणे) या धातूपासून आला आहे. आभाणक म्हणजे म्हण. 'म्हणणे' या क्रियेवरून 'म्हण' हा शब्द बनला असून लोकांनी वारंवार म्हटलेले वचन किंवा वाक्य असा त्याचा अर्थ होतो."

गोरमाटी व केणावट :

गोरमाटी हा खूप सुसंस्कृत आणि संपन्न समाज एकेकाळी असल्याचे खूप पुरावे अलिकडे सापडलेली आहेत. प्रत्येक समाजाचे लोकसाहित्य असते. त्याला गोरमाटी हा समाजही अपवाद कसा असेल. गोरबंजारांच्या मौखिक साहित्यातील 'केणावट' हे एक मूल्यवान लेणे असून गोर लोकसाहित्यामधील गोरकेणावटांचे दालन खूप समृद्ध व संपन्न आहे. गोरमाटी समाजात प्रचलित असणार्या केणावटांचे आशयधिष्ठित वर्ग करता येते. जसे की नात्यांसंबंधीच्या म्हणी, पशुपक्षी विषयक म्हणी, उपहासात्मक म्हणी, व्यवहार ज्ञानाविषयक म्हणी आणि शिवराळ म्हणी या प्रकारे गोर केणावटांचे स्थूलपणे वर्गीकरण करता येते.

गोरकेणावटमधील समाजभाषा :

1. रोयेती राज मळेणी, धासेती दन आटमेणी :
केणावटमधील गोरशब्दांचे मराठी अर्थ : रोयेती -

रडून, मळेणी- मिळत नाही, धासेती- धावल्याने, दन- दिवस, आटमेणी- मावळत नाही.

समाजभाषा : कठोर परिश्रम केल्याशिवाय कोणतीही गोष्ट पदरात पडत नाही. काही मिळवायचे असेल तर खूप कष्ट करावे लागते. जसे की सता मग ती कोणतीही असो ती सहज साध्य होत नाही. त्यासाठी परिश्रमच करावे लागते. गोरमाटी समाजात एखादा व्यक्ती काही परिश्रम न करता एखाद्या वस्तुची मागणी करीत असेल त्यावेळी उपरोक्त केणांवट/ म्हण उपयोगात आणली जाते. ही टोमणादर्शक स्वरूपाची गोर केणावट आहे. केणावट उच्चारताना लय निर्माण व्हावी म्हणून या म्हणीत यमक साधलेला आहे. जसे रोयते-धासेती, मळेणी-आटमेणी अशा प्रकारे यमक जुळवून केणांवट मधील विचारप्रवर्तकता सिद्ध केलेली आहे. ही केणांवट गोरपुरुष व स्त्रिया दोघेही भाषिक व्यवहारात सर्रास वापरतात.

2. धान खावं धणीरो, गीद गावं विरारो : धान खावं धणीरो, गीद गावं विरारो :

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : धान – अन्न, खावं-खाणे, धणीरो – नवऱ्याचे, विरारो – भावचे

मराठी वाच्यार्थ : अन्न ग्रहण करायचे नवऱ्याचे आणि कौतुक मात्र भावाचे.

समाजभाषा : कृतघ्नपणे वागण्याच्या मानवी प्रवृत्तीवर ही गोर केणांवट वापरली जाते. ही टोमणादर्शक केणांवट आहे. जो माणूस आपल्यावर उपकार करतो. आपल्या गरजा भागवतो त्याचे गुणगाण करायला पाहिजे जसे एखादी स्त्री विवाह झाल्यानंतर नवऱ्याच्या घरी राहायला आलेली आहे. नवरा तिच्या सगळ्या गरजा पूर्ण करतो. तिला खाऊ – पिऊ घालतो. तरीही पत्नी नवऱ्याचे गुणगाण न करता माहेरच्या माणसाच गुणगाण करते. ह्या वृत्तीवर ही म्हण अधिष्ठीत आहे. कृतघ्न माणसाच्या संदर्भात टोमणा मारताना ही केणांवट गोरसमाजात योजली जाते. खावं-गावं, धणीरो-विरारो असे शब्द योजून यमक साधण्याचा प्रयत्न या म्हणीत केला आहे. विशेषतः स्त्रियांना उद्देशून ही केणावट वापरतात.

3. साप मारन समेळीर मुंडेम :

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : मारन- मारून, समेळी – धार, मुंडेम – तोंडात.

मराठी वाच्यार्थ : साप मारून धारीच्या तोंडात देणे.

समाजभाषा : एखादी वस्तू खूप कष्ट करून आपण मिळवितो मात्र त्या वस्तूचा स्वतःला काहीच उपयोग

नसतो किंवा स्वतःला त्या वस्तूचा उपभोग घेता येत नाही. त्याप्रसंगी ही केणावट गोरगणात योजली जाते.

4. गोर शब्दांचे मराठी अर्थ कागला बेसेर घडी, डोळा तुटेर घडी :

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : कागला – कावळा, डोळा – फांदी, बेसेर – बसण्याची, तुटेर – तुटण्याची, घडी – वेळ.

मराठी वाच्यार्थ : कावळा बसण्याची वेळ आणि फांदी तुटण्याची वेळ.

समाजभाषा : काही गोष्टी या योगायोगाने घडून येतात. त्याच आपणास अद्भूत व अशक्यप्राय वाटतात. अशक्यप्राय गोष्टी योगायोगाने घडल्यामुळे एखादी व्यक्ती उगाच तोरा मिरवत असते. त्यावेळी त्यामागील वास्तवता समजून घेण्यासाठी या गोरकेणावटचा गोरमाटी उपयोग करतात. दैनंदिन जीवनात खूप गोष्टी योगायोगाने घडतात. मात्र त्याचे श्रेय लाटण्याचा एखादी व्यक्ती प्रयत्न करतो. माझ्यामुळे हे शक्य झाले असे तो मिरवतो. त्यावेळी ही केणावट योजली जाते. कावळ्याच्या बसण्याने झाडाची फांदी मोडत नसते मात्र खूप कुजकी झाल्यामुळे ती फांदी मोडते. अशा अनेक घटना दैनंदिन जीवनात घडतात आणि त्याच अद्भूत वाटायला लागतात. अशा अर्थाने ही म्हण गोरबंजारा समाजात वापरण्यात येते.

5. मुटीर वात मुटीम रेदं :

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : मुटीर – मुठीत, वात – गोष्ट, रेद- राहुदे.

मराठी वाच्यार्थ : मुठीतली गोष्ट मुठीत राहू दे.

समाजभाषा : मराठीत 'झाकली मूठ सव्वालाखाची' अशी एक म्हण प्रचलित आहे. या म्हणीशी साम्य दर्शविणारी प्रस्तुत गोर केणावट आहे. गोपनियता ठेवण्यासाठी ही गोर केणावट गोरगण योजत असतो. किंवा एकमेकांच्या उणिवा एकमेकांना ठावूक असतात त्या चारचौघांत उजागर करू नये. त्याची वाच्यता करू नये. यासाठीही प्रस्तुत केणांवट गोरमाटीसमाजात वापरली जाते.

6. कतरार पुछडी केमी घालो वळेर वळचं :

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : कुतरा- कुत्रा, पुछडी – शेपूट, केमी- कशातही, घालो – घाला, वळेर वळच – वाकडीची वाकडीच.

मराठी वाच्यार्थ : कुत्र्याची शेपूट कशातही टाका वाकडीची वाकडीच.

समाजभाषा : टोमणा मारण्यासाठी प्रस्तुत केणावट गोरगणात सर्रास वापरण्यात येते. मनुष्याची कटी वृत्ती यातून दर्शविली आहे. जसे की कुत्र्याची शेपूट निसर्गतः

वाकडी असते. तिला नळीत घालून सरळ करण्याचा कितीही अट्टहास केला तरी ती काही सरळ होत नाही. त्याचप्रमाणे एखाद्या माणसाला कितीही जीव लावा. कितीही माया करा. कितीही प्रेम द्या. तरीही तो आपल्याशी इमानदारीने वागेलच याची शाश्वती देता येत नाही. त्यावेळी ही केणावट योजली जाते.

7. खाते - पितेन 'पंढरी' कसेन हारदारीच :

गोरमाटी शब्दांचे मराठी अर्थ : कसेन- कशाला, हारदारीच - आठवण, पंढरी - पांढरी, वतन, स्थळ, मृत्यू.

मराठी वाच्यार्थ: खात्या- पित्याला पांढरिची का आठवण येते.

समाजभाषा : कानउघडणी करण्यासाठी ही केणांवट गोर वापरतात. जसे एखादा माणूस मूळगाव सोडून दुसऱ्या गावात खूप दिवसापूर्वी आलेला आहे. त्या ठिकाणी तो सुखात जीवन कंठत आहे. पण त्याला राहून - राहून मूळ वतनाची आठवण होत असते. त्याच्या मूळ गावी त्याची खूप अवहेलना झालेली असते किंवा खूप दुःखात त्यांनी मूळगावी जीवन व्यतीत केलेले असते. तरी त्याला मूळगाव, पांढरी सतत आठवत असते. अशी परिस्थिती दर्शविण्यासाठी गोरगणात प्रस्तुत केणांवट योजली जाते. थोडक्यात सुखाचा जीव दुःखात घालू नये ही बाब दर्शविण्यासाठी ही म्हण गोरमाटी वापरतात. या केणावटीत यमक जुळवलेला नाही. तरी अर्थ चमत्कृती आणि व्यवहारज्ञान चपखलपणे प्रतीत झालेले आहे.

8. मानेरो न पानेरो बुचे कानेरो :

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : मानेरो - मानाचा, बुचे - स्वाभिमानशून्य, कानेरो - कानाचा.

मराठी वाच्यार्थ : मानाचा न पानाचा बुच्या कानाचा.

समाजभाषा : मान न पान मै तेरा मेहमान या हिंदी भाषेतील लोकोक्तीशी प्रस्तुत गोर केणावट साधर्म्य साधते. एखाद्या कार्याप्रसंगी एखाद्या व्यक्तीला कोणीही निमंत्रण दिलेले नसते. तरी ती व्यक्ती पुढे-पुढे करीत असतो. नाही तेथे तोंड खूपसत असतो. अशा व्यक्तीला टोमणा मारण्यासाठी प्रस्तुत केणावट गोरगणात उपयोगात आणली जाते. केणावटीमधील लक्षार्थाची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी यमकाचा या म्हणीत आधार घेतला आहे. बुचे कानाचा हा शब्द स्वाभिमानशून्य वृत्तीचा यासाठी जाणीवपूर्वक योजलेला आहे. वृत्तीसूचकता यासाठी 'बुचे' हा शब्द येथे उपयोगात आणलेला आहे.

9. घरेर बाटी खायरो, मामार गावडी चरायरो:

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : घरेर - घरची, बाटी - भाकर, खायरो - खायची, गावडी - गाई, चरायरो - चारणे.

मराठी वाच्यार्थ : घरची भाकर खायची व मामाची गुरे राखायची.

समाजभाषा : घरची भाकर खायची अन् लष्कराची भाकर भाजायची अशी एक मराठी म्हण रूढ आहे. या म्हणीशी साम्यदर्शक प्रस्तुत गोर केणावट आहे. ही टोमणादर्शक गोरकेणावट असून एखाद्या व्यक्तीने एखादे कार्य केलेले आहे. मात्र त्या कामाचे त्याला कोणतेही मूल्य मिळालेले नाही किंवा त्याने खूप कष्टाने केलेल्या कामाचे काहिही लाभ झालेले नाही. अशा वेळी ही गोर केणावट गोरमाटी समाजात योजली जाते. केणावट मधील अर्थ खूप परिणामकारक ठरण्यासाठी या म्हणीत यमक साधलेले आहे. जसे घरेर- मामार, खायरो - चरायरो अशी यमक रचना केल्यामुळे या गोर म्हणीस खूप अर्थ बोधकता लाभलेली आहे.

10. जांगडेन नायकी मळगी घटीन खरचाटी आवगी :

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : जांगड- कमअस्सल, नायकी - तांडा प्रमुख, मळगी - मिळणे, घटी - जाते, खरचाटी - गाई गुरांना होणारा एक रोग, आवगी - येणे.

मराठी वाच्यार्थ : कमअस्सल माणसाला नायकत्व दिले तर जात्यालाही खरचाटी येते.

समाजभाषा : मूर्ख माणसाला नायकपद दिले तर त्याच्याकडून कोणते योग्य न्याय मिळणार. त्याच्याकडून योग्य न्यायाची अपेक्षा करणेही गैरच आहे. तर तो असेही म्हणेल की आज घरात पीठ नाही त्यामुळे तुम्हाला जेवण मिळणार नाही. याचे कारण सांगताना तो म्हणेल की जात्याला खरचाटी आलेली आहे. त्यामुळे तो निकामी झालेला आहे. मूळत खरचाटी हा रोग जणावरांना होतो. जातं हा जनावर नाही, किंवा सजीव प्राणीही नाही. ती एक निर्जीव वस्तू आहे. हे माहीत असतानाही जाणीवपूर्वक या ठिकाणी जाते हा शब्द योजून उपहास केलेला आहे. ही टोमणादर्शक गोरकेणावट आसल्याचे लक्षात येते. नालायक किंवा मूर्ख माणसाच्या हातात सत्ता आली तर तो कसा पिसाटावानी वागतो. त्यावेळी प्रस्तुत गोरकेणावट गोरमाटी समाजात वापरण्यात येते.

11. सतीन गती छेनी, सिंदब्या घर हाती झुलं :

गोर शब्दांचे मराठी अर्थ : सती - पुण्यवान, गती - थारा, छेनी - नाही, सिंदब्या - वाईटवृत्ती.

मराठी वाच्यार्थ : सत्याला थारा नाही वाईटांच्या घरी ऐश्वर्य नांदते.

समाजभाषा : प्रस्तुत गोरकेणावटमधील शब्द द्विअर्थाने योजलेले आहेत. जसे की सतीन हा शब्द शीलवती स्त्री किंवा नीतीवान पुरुष वा सत्यता आणि सिंदब्या म्हणजे अनितीवान, दुराचारी स्त्री-पुरुष या अर्थाने हे शब्द योजण्यात आलेले आहेत. सत्यवचनी वृत्तीच्या माणसाला नेहमीच वाईट जीवन कंठावे लागते. असे असेल तरी शेवटी सत्य कधी लपत नाही. मात्र जे पापी व कुप्रवृत्तीची माणसे असतात त्यांच्या दारी हाती झुलतो. हत्ती हा शब्द ऐश्वर्य, पैसा, संपत्ती या अर्थाने या ठिकाणी योजलेला आहे. जी माणसं खोटे बोलतात. लबाडी करतात, दुसऱ्यांची फसवणूक करून लुबाडणूक करतात व माया जमवतात अशीच माणसं आज समाजात धनवान म्हणून मिरवतात. अशा वृत्तीच्या लोकांसाठी प्रस्तुत गोर केणावट योजल्या जाते. उपरोक्त प्रकाराच्या खूप गोरमाटी केणावट गोरबंजारा समाजात प्रचलित असल्याचे लक्षात येते. विस्तारभयास्तव काही निवडक गोर केणावट या ठिकाणी नमूद करून त्याचे माझ्या कुवतीनुसार विश्लेषण करण्याचा मी स्थूलपणे प्रयत्न केलेला आहे. या गोर केणावटचे दालन समृद्ध असून त्याचे आशयाधिष्ठीत वर्गीकरण करून अभ्यास करता येते. या गोर केणावटांचा जन्म समाजचिंतनातून झालेला आहे. गोर केणावट आकाराने कितीही लहान वाटत असली तरी त्यातील आशयाचापट हा खूप विस्तीर्ण असल्याचे जाणवते. गोरकेणावट म्हणजे एक प्रकारचे शब्दचित्रच असून त्यातील कोणत्याही शब्दाचे क्रम परिवर्तन करता येत नाही. शब्दाचे क्रम बदलण्याचा प्रयत्न केला तर गोर केणावट मधील समाजभाषा किंवा अर्थवत्ता कळत नाही किंवा केणावट मधील परिणामकारकता लोप पावते. गोरबोलीची ऐश्वर्यता गोरकेणावट मधून प्रत्येयास येते. गोरबोलीचे अंतरंग त्यामुळे कळते. गोरकेणावट या एक प्रकारच्या चालत्या बोलत्या लोकशाळाच आहेत. गोरलोक जीवनातील लोकसत्याचा त्या सारांश आहेत.

समारोप व निष्कर्ष :

1. 'केणावट' हा शब्द म्हणी, सुक्ते, लोकोक्ती, वचन लौकिकप्रवाद, कहावते, Proverb या अर्थाने गोरमाटी समाजात वापरण्यात येतो.
2. गोरकेणावटचा कार्ता अनामिक आहे.
3. गोरबंजारा समाजाच्या गोरबोलीस लिपी नसल्यामुळे मौखिक परंपरेने जतन केलेल्या गोरकेणावट (म्हणी) काळाच्या उदरात नामशेष होण्यापूर्वी त्यांचे संकलन, संशोधन आणि संपादन होणे खूप आवश्यक आहे.

4. गोरकेणावटमध्ये गोरबंजारा समाजाची संस्कृती व इतिहास दडलेला आहे.
5. गोरकेणावटमध्ये अभिजात काव्य आणि लोकव्यवहार याचा सुरेख संगम झालेला आहे.
6. अधिकाधिक गोरकेणावट ह्या टीकात्मक व चिंतनात्मक स्वरूपाच्या आहेत.
7. गोरकेणावटमध्ये गोरमाटीचे आचारविचार, वागणूक, गुणदोष यांचे चित्र तंतोतंत साकार झाले आहे.
8. गोरमाटी समाजामधील प्रचलित केणावटांचे आशयाधिष्ठीत वर्गीकरण करता येते.
9. गोरबंजारा लोकजीवनाचे वैविध्यपूर्ण पैलू या गोर केणावटमधून अनुभवायला मिळतात.
10. गोरकेणावटमध्ये रुढार्थ व्यक्त करण्याची ताकद दडलेली आहे. गोरबंजारा लोकजीवन आणि गोरकेणावट यांचे खूप नजीकचे नाते असून गोर केणावटमध्ये गोरमाटी लोकजीवनातील अस्सल अनुभव, दृष्टांत दडलेले आहे. त्यामुळे गोरकेणावट खूप लक्षवेधक वाटतात.
11. तांड्यातील अशिक्षित स्त्री-पुरुष दैनंदिन भाषिक व्यवहारात मोठ्याप्रमाणात केणावट उपयोजतात. गोरतांड्यातील अशिक्षित स्त्री पुरुषांनीच गोरकेणावट मौखिकतेने प्रिझर्व करून ठेवलेल्या आहेत.
12. गोरकेणावटांची संख्या खूप विपुल असून आशयाच्या दृष्टीने त्या खूपच व्यापक वाटतात.
13. गोर केणावटामधून एखादी लोककथा, दंतकथा किंवा आख्यायिका अनुभवायला मिळते.
14. तांड्यातील अशिक्षित, अडाणी गोरस्त्री -पुरुषांच्या रोजच्या भाषिकव्यापारात केणावटांचा अधिक्याने वापर होतो.
15. गोर केणावट लोक मनोरंजनासोबतच उपदेशही करतात.

संदर्भग्रंथ सूची :

- ✦ नवरे नीलकंठ व केळकर यशवंत - म्हणी अनुभवाच्या खाणी
- ✦ भिडे वि. भा. - म्हणीविषयी चार शब्द
- ✦ नरवणे विश्वनाथ - कहावती की दुनिया में
- ✦ फाळके केशव - बंजारा लोकसाहित्य
- ✦ डॉ. राठोड सुनील - बंजारा जमात
- ✦ गोर केणावट संकलन व त्यातील अर्थ समजून घेण्यासाठी मोहन नाईक, मारोती राठोड आणि सरिचंद जाधव यांची सहाकार्य लाभले.